

„...az igaz Bibliának fordításához kezdettem...”

Melyik *Bibliát* fordította le Káldi György 1605–1607-ben?

KOÓS Balázs

Országos Széchényi Könyvtár, könyvtáros

ORCID: 0009-0006-6093-4771

“...I began to translate the true Bible...”. Which *Bible* was translated by KÁLDI György in 1605–1607?

Abstract | The Bible translation by KÁLDI György published in 1626, the so-called *Káldi Bible*, was considered the official Catholic translation until the middle of the 20th century. The text, which played an important role in the history of Hungarian culture, has a wide range of multi-layer antecedent manuscripts, which have not yet been explored in sufficient detail. Until now, the exploration has been hindered by the fact that both the original manuscript and the manuscript fragments have been extensively corrected, that is, crossed out or rewritten. By transcribing the corpora – i. e. making them researchable – we can hope to get definitive answers to hitherto unsolved questions (authorship, genetic relationships). The Latin source text, which is the subject of my thesis, was identified during the separation and transcription of the manuscript text versions. When KÁLDI created his original manuscript, the texts of the various *Vulgate* versions used in the Catholic Church and available for KÁLDI were not completely the same. The Latin source text was identified based on the conclusions from sporadic biographical data and the historical evidence of the Jesuits as well as a comparative study of the texts based on the data of a hand-corrected specimen copy sent from Rome to the Officina Plantiniana in 1598. The list of correspondence between the original manuscript and the *Vulgate* editions conclusively proves that it is the text of the first Plantin edition of the so-called *Sixto-Clementine Vulgate* (Antwerp, 1599) that KÁLDI György translated in 1605–1607.

Keywords | *Káldi Bible*, manuscript text versions, 16th-century editions of the *Vulgate*, source text, text corpora

2026-ban lesz négyszáz éve annak, hogy az első magyar nyelvű, teljes, katolikus szentírásfordítás nyomtatott kiadása megjelent.¹ Káldi György *Bibliájának* jelentőségét aligha lehet túlbecsülni. Többször megújított szövegét évszázadokon át, egészen a 20. század közepéig mintegy hivatalos fordításként használták a katolikusok Magyarországon, hatása a magyar nyelv fejlődésére a református Károlyi-féle fordításhoz mérhető.

Ha az évfordulóhoz közeledve számba vesszük az elmúlt mintegy kétszáz év Káldi-kutatásának eredményeit, sajátos helyzettel szembesülünk.² Bár egyedülállóan bőséges kéziratos forrásanyag maradt fenn, illetve került elő szerencsés módon az elmúlt évtizedekben, még sincs a mai napig megnyugtatóan lezárt válasz néhány lényeges kérdésre. A legvitatottabb és voltaképp máig megoldatlan dilemmát a szerzőség megállapítása jelenti. Időről időre a kutatás megkérdőjelezi Káldi fordítói szerepének kizárólagosságát, és feltételezi, hogy munkájához ő vagy az ellenőrzést végző cenzorok más fordítás(oka) is felhasználhattak.³ Nehezíti a tisztánlátást, hogy a történeti forrásokban ellentmondások vannak, a kéziratok szisztematikus feltárása pedig még nem történt meg. A szakirodalom újraolvasása után arra a következtetésre jutottam, hogy az apró betűs, áthúzásokkal, átírásokkal, betoldásokkal többször átjavított kéziratok szövegváltozatainak időrendi szétválogatása és betűhű átírása – azaz kutathatóvá tétel – érdemi, talán végleges válaszokat eredményezhet a felmerült kérdésekre. Természetesen a teljes *Szentírást* tartalmazó eredeti kéziratnak csak az előkerült nyomdai kéziratrövedékekkel párhuzamos, azaz a szövegfejlődés végigkövetése szempontjából releváns részeit célszerű ily módon feldolgozni (egyelőre). Szerencsére a töredékek elegendő szövegterületet fednek le a *Szentírás* különböző könyveiből ahhoz, hogy általános érvényű megállapításokat tehessünk.

- 1 KÁLDI György, ford., *Szent Biblia, az egész keresztyénségben bé-vött régi deák bötüből* (Bécs, 1626), RMNy 1352. Káldi kézirata 19 évvel az első kiadás megjelenése előtt (1607) már készen volt.
- 2 A kutatástörténet áttekintéséhez lásd: Koós Balázs, „»Szent Biblia, az egész keresztyénségben bé-vött régi deák bötüből. Magyarra fordította. a' Jésus-alatt Vitézkező Társaság-béli Nagy-Szombati Káldi György pap«, in *A reformáció könyvespolca: Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, *A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei* 9, 85–96 (Budapest: Argumentum Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2017), 86–89.
- 3 A kérdést tárgyaló legfontosabb tanulmányok: HOLL Béla, „Adalékok a Káldi Biblia történetéhez”, *Magyar Könyvszemle* 72 (1956): 52–58; HOLL Béla, „Ki fordította a Káldi-Bibliát?”, *Vigilia* 21 (1956): 558–560; LUKÁCS László, „Újabb adatok Káldi bibliafordításának történetéhez”, *Káldi György Társaság Civitas Dei Évkönyve* 1 (1956): 7–24; HOLOVICs Flórián, „Ki fordította a Káldi-féle bibliát?”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 66 (1962): 223–231; ERDŐ Péter, „Káldi György bibliafordításának kézirata”, *Vigilia* 48 (1983): 378–379; ERDŐ Péter, „Hostiensis *Lecturájának* és Káldi György bibliafordításának kéziratrövedékei”, *Magyar Sion, új folyam*, 2 (2008): 104–110; MOLNÁR Antal, „A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció”, *Magyar Könyvszemle* 118 (2002): 24–37; SZILÁGYI Csaba, „A »két jezsuita« bibliafordító: Káldi György és Szántó (Arator) István”, in *Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány irodalmi műhely: Tanulmányok 7, 300–304 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007); Koós, „»Szent Biblia...«”.

1. *A Káldi-Biblia eredeti kézírata, 1605–1607.* Káldi György autográf kézírata hiánytalanul és kiváló állapotban maradt ránk. Őrzési helye: ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattár, jelzete: A1. Tartalmazza a *Szentírás* teljes szövegét a tridenti kánon szerint, a kereszthivatkozásokat a margón, Káldi latin nyelvű datáló, időnként a helyszínt is megjelölő hálaadó bejegyzéseit az egyes lefordított egységek után, függelékben az apokrif *Manassze imáját, Ezdrás 3. és 4. könyvét*, valamint a *Biblianac Laistroma (Index Biblicus)* címmel ellátott név- és tárgymutatót. Terjedelem: 1186 oldal. Az apró betűs kézirat egészét Káldi sajátkezűleg sűrűn átjavította.
2. *A Káldi-Biblia nyomdai kézírata: Váci töredék.* Az úgynevezett *Váci töredék*et Holl Béla irodalomtörténész fedezte fel a Váci Egyházmegyei Könyvtár egy régi kötetének kötéstáblájában 1956-ban.⁴ Őrzési helye: Váci Egyházmegyei Könyvtár Védett Muzeális Gyűjtemény, jelzete: 707004. A *Káldi-Biblia* nyomdai kézirat-töredékeit tartalmazza a következő szentírási könyvekből: *Mózes 3. (Leviták) könyve, József könyve, Bírak könyve, Királyok (Sámuel) második könyve, Királyok harmadik (első) könyve.*⁵ Terjedelem: összesítve mintegy 15–20 oldalnyi töredékes szöveg. A töredékek szövege végig sűrűn átjavított.
3. *A Káldi-Biblia nyomdai kézírata: Esztergomi töredék.* Az úgynevezett *Esztergomi töredék*et Erdő Péter kánonjogász, esztergom–budapesti érsek találta meg szintén egy kötéstáblában az Esztergomi Szeminárium Könyvtárában 1983-ban.⁶ Őrzési helye: Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtára.⁷ A *Káldi-Biblia* ugyanazon nyomdai kéziratának további töredékeit tartalmazza a következő szentírási könyvekből: *Királyok (Sámuel) első könyve, Példabeszédek könyve, Prédikátor könyve, Énekek éneke, Bölcsesség könyve.*⁸ Terjedelem: 30 teljesen teleírt oldal. A töredékek szövege végig sűrűn átjavított.

A két nyomdai kézirat-töredék összerjedelme tehát közel ötven oldal, ezek együttesen tíz szentírási könyvből tartalmaznak szövegeket. A feldolgozást mostanáig (paradox módon) a kézirat források nagy mennyisége hátráltathatta, másrészt az, hogy mind az

4 HOLL, „Adalékok a Káldi Biblia...”.

5 3Móz (Lev) 1,1.2.9.10.17; 2,1.2.11–14; 3,4–17; 4,1–32; 9,10–20.23.24; 10,1–13.15–20; 11,4–15.19–47; 12,1–8. József (Jos) 12,8–17; 13,5–8.16–21.30–33; 14,12–15; 15,7–9.18–20.44–53; 16,5.6; 17,3.4.12–13; 18,8–10.18–19; 19,8.9; 19,23–26; 21,14–27.29–43; 22,1–20.22–34; 23,1–16. Bír (Jud) 2,9–15.18–23; 3,1.4–12.15–21.25–31; 4,3–8.12–18.21–24; 5,1.2; 8,11–15.17–27.31–35; 9,1.2.5–12.17–24.27–34.37–45.47–53. 2Sám (2Reg) 15,32–35; 16,3–6.11–15.22–23; 17,1.2. 1Kír (3Reg) 10,26–28; 11,5–7.15–18.24–26.

6 ERDŐ, „Káldi György bibliafordításának...”.

7 Jelzet nélkül.

8 1Sám (1Reg) 12,8–25; 13,1–23; 14,1–3.45–52; 15,1–35; 16,1–23; 17,1–58; 18,1–30; 19,1–24; 20,1–43; 21,1–15; 22,1–8. Péld (Prov) 8,8–36; 9,1–18; 10,1–32; 11,1–13; 23,8–35; 24,1–34; 25,1–28; 26,1–3; 31,24–31. Préd (Eccl): a teljes könyv! Én (Cant): a teljes könyv! Bölcs (Sap) 1,1.2.

apró betűs teljes kézirat, mind a nyomdai kézirat töredékek áthúzásokkal, átírásokkal, betoldásokkal alaposan átjavítottak, azaz átírásuk intenzív, időigényes munkát igényel.

A *Káldi-Biblia* szövegének történetében hat, időrendben egymást követő szövegváltozat különíthető el a forrásszövegtől az első kiadásig:

1. forrásszöveg
2. eredeti kézirat szövege
3. eredeti kézirat szövegének átjavított változata (fizikailag egy egység az eredeti kézirattal, valójában azonban a szöveg újnak tekinthető változatát tartalmazza)
4. nyomdai kézirat szövege (váci és esztergomi töredékek)
5. nyomdai kézirat szövegének átjavított változata (fizikailag egy egység a váci és esztergomi töredékekkel, valójában azonban a szöveg újnak tekinthető változatát tartalmazza)
6. első kiadás szövege

Az első szövegkorpusz értelemszerűen maga a latin nyelvű *Biblia*, amelyből a fordítás készült. Az alábbiakban ennek az első korpusznak, azaz a *Káldi-Biblia* latin forrásának azonosítását ismertetem.

Vulgata-kiadások

Az első magyar nyelvű, teljes, katolikus szentírásfordítás forrásszövegének meghatározása a kora újkori protestáns fordításokéval összehasonlítva egyszerűnek látszik. Először is nagy segítség, hogy az eredeti kézirat hiánytalanul, kiváló állapotban rendelkezésre áll. Könnyebbséget és biztonságot jelent továbbá, hogy míg a hitújítás a több forrás egyidejű használatát és összevetését preferáló fordítói gyakorlatot követte, addig hiteles katolikus fordítás a tridenti zsinat határozata után csak a *Vulgata* szövegéből készülhetett.⁹ Természetesen ezzel még nem tettünk eleget a korrekt azonosítás követelményének. A 17. század első éveiben ugyanis sokféle *Vulgata* forgott közkézen némileg eltérő szövegváltozatokkal, nekünk azonban a *Káldi-Biblia* pontos forrásszövegére van szükségünk.¹⁰ Minthogy nem ismert a példány, amelyből Káldi fordított, történeti adatok segítségével és a kézirat szövegéből kell megkísérelni a kiadás azonosítását. Mindenekelőtt hasznosnak látszik a katolikus egyházban elismert és bevett *Vulgata*-kiadásokat áttekinteni, különösen azokat, amelyek a magyarországi jezsuita kollégiumok könyvtáraiban is megvoltak, tehát elképzelhető és kézenfekvő lehetőség volt Káldi számára a használatuk.

⁹ Az eltérő filológiai, valójában teológiai álláspontok kifejtését lásd a Heltai-féle bibliafordítások és a *Vizsolyi Biblia* előljáró beszédeiben, valamint Káldi György *Oktató intésében*: ZVARA Edina, „Az keresztyén olvasóknak”: *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, Régi magyar könyvtár: Források 14 (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 71–102, 171–188, 209–284.

¹⁰ Itt most kizárólag az 1605–1607-ben készült eredeti *Káldi-kézirat* forrásának meghatározását tűztem ki célul, az átjavítások, nyomdai kézirat töredékek és az első kiadás esetleges egyéb forrásaival nem foglalkoztam.

Amikor a tridenti zsinat határozata (1546) hitelesnek nyilvánította az egyházban ősidők óta használt és általánosan elterjedt *Vulgata* szövegét, egyúttal egy hivatalos, javított szövegváltozat közreadását is elrendelte.¹¹ Az előírt kiadásra azonban több mint négy évtizedet kellett várni. Ez idő alatt a katolikus egyházban Johannes Hentenius szövegét, az úgynevezett *Leuveni Biblia* különféle kiadásait használták.¹² A *Leuveni Biblia* először a tridenti határozatot követő évben (1547) jelent meg,¹³ kiadásával a Leuveni Egyetem ki nem mondott célja egy, a zsinati határozatnak megfelelő szöveg közreadása volt. Évtizedekkel később jelentették meg a Lucas Brugensis által készített revideált változatot (1574),¹⁴ majd egy kiegészített kiadást (1583),¹⁵ amely később alapul szolgált az első hivatalos római kiadás, az úgynevezett *Vulgata Sixtina* (1590) szövegéhez. Ezek a tekintélyes szövegváltozatok számtalan kiadást megérve széles körben elterjedtek, és mintegy félhivatalos katolikus *Bibliának* számítottak.¹⁶ Népszerűségüket mutatja, hogy kiadásuk a hivatalos *Vulgata* megjelenése után is folytatódott.

A tridenti zsinat végzése nyomán közreadott és hivatalosan autentikusnak nyilvánított *Vulgata*-szöveg megjelenését hosszas előkészületek, egymást követő pápai bizottságok és befolyásos teológusok küzdelmei előzték meg.¹⁷ Az egyházi belharcok hatékony befolyásoló a jezsuiták voltak.¹⁸ Az első hivatalos római kiadás, az úgynevezett *Vulgata Sixtina* V. Sixtus pápa nevével és jóváhagyásával jelent meg 1590-ben,¹⁹ de valószínűleg jezsuita nyomásra a pápa halála után kilenc nappal kivonták a példányokat a forgalomból, és 1592-ben, már VIII. Kelemen hivatali idejében egy új, javított kiadás látott napvilágot.²⁰ Ezt a hivatalossá nyilvánított szöveget később a két pápa tiszteletére *Vulgata Sixto-Clementinának* nevezték.²¹ A javított szövegnek további két revideált kiadása jelent

-
- 11 „Határozat a szentírási könyvek »Vulgata« kiadásáról és a *Szentírás* magyarázatának módjáról”, in Heinrich DENZINGER és Peter HÜNERMANN, *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, ford. FILA Béla és JUG László, szerk. BURGER Ferenc, ROMHÁNYI Beatrix és SARBAK Gábor, Szent István kézikönyvek 9, 373–374 (Bátonyterenyé–Budapest: Örökmécs Kiadó–Szent István Társulat, 2004).
- 12 A *Leuveni Biblia* történetéről lásd: Henri QUENTIN, *Mémoire sur l'établissement du texte de la « Vulgate »*, *Collectanea Biblica Latina* 6 (Paris: J. Gabalda, 1922), 128–146.
- 13 *Biblia ad vetustissima exemplaria nunc recens castigata [...]* (Leuven: Bartholomaeus Gravius, 1547).
- 14 *Biblia Sacra. quid, in hac editione, a theologis louaniensibus, praestitum sit, paulo post indicatur* (Antwerpen: Christophorus Plantin, 1574).
- 15 *Biblia Sacra. quid, in hac editione, a theologis louaniensibus, praestitum sit, paulo post indicatur* (Antwerpen: Christophorus Plantin, 1583).
- 16 Frederick Henry Ambrose SCRIVENER, *A Plain Introduction to the Criticism of the "New Testament"*, 4. kiad., 2 köt. (London: G. Bell & Sons, 1894), 2: 63, <https://ia800201.us.archive.org/20/items/cu31924092355118/cu31924092355118.pdf>.
- 17 A hivatalos római *Vulgata* megszületésének körülményeiről lásd: QUENTIN, *Mémoire...*, 147–208; H. J. WHITE, „Vulgate”, in *A Dictionary of the Bible*, szerk. James HASTINGS, 5 köt. (Honolulu, Hawaii: University Press of the Pacific, 2004 [1898–1904]), 4:873–890, 880–882.
- 18 SCRIVENER, *A Plain Introduction...*, 63–65.
- 19 *Biblia sacra vulgatae editionis ad concilii Tridentini praescriptum emendata et a Sixto V P. M. recognita et approbata* (Roma: Typographia Apostolica Vaticana, 1590).
- 20 *Biblia sacra vulgatae editionis, Sixti Quinti pont. max. iussu recognita atque edita* (Roma: Typographia Apostolica Vaticana, 1592).
- 21 A standarddá nyilvánított szövegkiadás általánosan elfogadott neve *Vulgata Sixto-Clementina*, illetve *Vulgata Clementina*. VIII. Kelemen pápa neve legkorábban egy 1604-es kiadás címlapján olvasható, ké-

meg 1593-ban és 1598-ban,²² az 1598-as szöveg azután évszázadokra – egészen az úgynevezett *Neovulgata* megjelenéséig (1979) – a katolikus egyház hivatalos *Bibliája* lett. Az egymást követően autentikussá nyilvánított, ám némileg különböző szövegek ellentmondása olyan támadási felületet kínált a protestáns propaganda számára, amit nem is hagyott kiaknázatlanul.²³ Noha a revideált szöveghelyek száma és jelentősége kezdettől fogva vitatott volt, azokat a modern szövegkritika is ezrével regisztrálta.²⁴

Káldi György Rómában

Az ifjú szerzetes, Káldi György 1598 májusában érkezett az Örök Városba, hogy megkezdje a noviciátust,²⁵ éppen abban az évben, amikor ugyanott a hivatalos *Vulgata* harmadik – utóbb végső változatnak bizonyuló – javítását közreadták. Ennek előszava ismételten figyelmeztet a szöveg normatív és kötelező jellegére.²⁶

Bizonyára nem került el Káldi figyelmét a következő évben (1599) kiadott úgynevezett *Wujek-Biblia* hányatott sorsa.²⁷ Káldi rendtársa, Jakub Wujek jezsuita atya – aki az erdélyi rendtartomány megszervezője és a kolozsvári jezsuita akadémia első rektora volt – 1584-ben hivatalos megbízást kapott a *Szentírás* lengyel nyelvre fordítására. Az *Újszövetség* 1593-ban jelent meg, majd hamarosan a teljes *Biblia* is elkészült. Csakhogy a fordítás a *Leuveni Biblia* és az úgynevezett *Antwerpeni Poliglott*²⁸ *Vulgata*-kiadásának szövegén alapult, ezért azt az 1592-ben hivatalossá nyilvánított VIII. Kelemen-féle *Vulgatához* kellett igazítani. Az *Újszövetség* 1594-ben – immár átjavítva – ismét megjelent, a teljes bibliafordítást azonban csak Wujek halála után, 1599-ben adhatták ki, miután egy bizottság többéves munkával összevetette az időközben revideált latin szöveggel.²⁹

sőbb állandósul a címlap ily módon: *Biblia sacra vulgatae editionis Sixti V pont. max iussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita*. Vö. SCRIVENER, *A Plain Introduction...*, 65.

22 *Biblia sacra vulgatae editionis, Sixti Quinti pont. max. iussu recognita atque edita* (Roma: Typographia Apostolica Vaticana, 1593); *Biblia sacra vulgatae editionis, Sixti V. P. M. iussu recognita atque edita* (Roma: Typographia Apostolica Vaticana, 1598).

23 Lásd például: Thomas JAMES, *Bellum papale siue Concordia discors Sixti Quinti et Clementis Octavi circa Hieronymianam editionem* (London: Georgius Bishop, Radulphus Newberie & Robertus Barker, 1600).

24 A szakirodalom 2000–5000 közé teszi a javított helyek számát, Aland szerint nagyjából 5000 változtatás történt: Kurt ALAND és Barbara ALAND, *The Text of the "New Testament": An Introduction to the Critical Editions and to the Theory and Practice of Modern Textual Criticism* (Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1995), 190.

25 LUKÁCS László, „Káldi György a bibliafordító”, *Katolikus Szemle* 7 (1955): 129–133, 129; Ladislaus LUKÁCS, szerk., *Monumenta Antiquae Hungariae IV (1593–1600)*, Monumenta Historica Societatis Iesu 131 (Roma: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1987), 324. A továbbiakban: MAH IV.

26 CLEMENS Papa VIII, „Ad perpetuam rei memoriam”, in *Biblia sacra...* (1598), [12–13]

27 Jakub WUJEK, ford., *Biblia to iest Księgi Starego y Nowego Testamentu: według łacinskiego przekładu staroego, w kościele powszechnym przyietego, na polski język z nowu z pilnością przełożone [...]* (Kraków: Drukarnia Lazarszowa, 1599).

28 *Biblia sacra hebraice, chaldaice, graece, & latine. Philippi II. Reg. Cathol. Pietate, et studio ad Sacrosanctae Ecclesiae usum*, 8 köt. (Antwerpen: Christophorus Plantin, 1569–1572).

29 Maria KOSSOWSKA, *Biblia w języku polskim*, 1. köt. (Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1968), 313–360; Paulina NICKO-STĘPIEŃ, „Louvain Edition of the *Vulgate* and the *New Testament* in the Translation by

Káldi a római egyetemi tanulmányok befejezése után három évvel, 1605-ben kezdett fordítani.³⁰ „...az igaz Bibliának fordításához kezdettem...” – írja *Bibliájának* első kiadásához csatolt *Oktató intésében*. Szándéka kezdetől fogva az volt, hogy közreadja az „igaz Bibliát”.³¹ „Igaz Biblián” akkor már nem egyszerűen a *Vulgatát*, hanem a hivatalosan autentikusnak nyilvánított és pápai tekintéllyel közreadott *Vulgata*-szöveget értették Rómában. Nagyon valószínű tehát, hogy a római tapasztalatok Káldit aggályosan és kizárólagosan a hivatalsá nyilvánított szöveg használatára kötelezték a fordításában, sőt az is elképzelhető, hogy megismerve a *Vulgata* szövegének autenticitása körüli küzdelmek jelentőségét, már Rómában megszületett benne az elhatározás, hogy ha lehetősége lesz rá, magyar nyelvre fordítja az „igaz Bibliát”.³²

A nagyszombati katalógus és a sellyei bibliák

A nagyszombati jezsuita kollégium legrégebb fennmaradt katalógusa (1632) tanúsítja,³³ hogy a 16. századi jelentős *Vulgata*-kiadások Magyarországra is eljutottak. A magyarországi jezsuiták a Káldi kézirat fordításának megkezdéséig (1605) megjelent *Vulgaták* közül azonosíthatóan birtokolták a *Leuveni Biblia* különböző kiadásainak példányait, a Lucas Brugensis által készített revideált kiadást, a nyolckötetes, úgynevezett *Antwerpeni Poliglott Bibliát (Biblia Regia)*,³⁴ a hivatalos *Vulgata Sixto-Clementina* egy 1592 után kiadott példányát, illetve a már kisebb méretű, első Plantin-kiadásból (Antwerpen, 1599) több példányt.³⁵ A *Ratio Studiorum* 1586. évi szabályzata előírta, hogy a kollégium alapításakor lehetőleg közkönyvtárat kell létesíteni, de gondoskodni kell a rendtagok munkájához szükséges személyes használatú könyvek beszerzéséről is.³⁶ Azt, hogy Káldi hol, mikor és melyik *Bibliához* jutott hozzá, nem tudjuk. A fordítás alapjául szolgáló *Bibliát* az életrajzi adatok alapján beszerezhetette római tartózkodása alatt,

Jakub Wujek from 1593: Study of Matthew 16:13–20”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 61, special issue (2017): 147–166, 151, DOI: [10.12775/OiRwP.2017.SI.07](https://doi.org/10.12775/OiRwP.2017.SI.07).

- 30 A kézirat fordítás készítésének ideje Káldi sajátkezű bejegyzései szerint: Gyulafehérvár, 1605. október 11.–Olmüc, 1607. március 25.
- 31 KÁLDI György, *Oktató intés* (Bécs, 1626), RMNy 1352, 7 (idézet), 44; ZVARA, „Az keresztyén olvasóknak...”, 222, 284.
- 32 MARTIN Aurél, „Káldi György emlékezete”, *Katholikus Szemle* 40 (1926): 584–592, 587. A *Biblia* magyar nyelvre fordításának terve az 1580-as évek elejétől tetten érhető a jezsuiták irodalmi programjában: LUKÁCS, „Újabb adatok...”, 9.
- 33 „Catalogus Bibliothecae Collegii Tyrnaviensis Societatis Jesu 1632”, in *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig 2: Nagyszombat 1632–1690*, szerk. FARKAS Gábor Farkas, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/2, 41–155 (Szeged: Scriptorum, 1997). A továbbiakban: Adattár 17/2.
- 34 *Biblia sacra hebraice...*(1569–1572); Adattár 17/2, 25, 55. jegyzet; MAH IV, 513.
- 35 *Biblia sacra vulgatae editionis, Sixti Quinti pont. max. ivssv recognita atque edita* (Antwerpen: Ioannes Moretus, Officina Plantiniana, 1599).
- 36 JAKÓ Klára, *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*, Erdélyi könyvesházak 1: Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/1 (Szeged: Scriptorum, 1991), 11, 9. jegyzet; G. M. PACHTLER, szerk., *Ratio studiorum et institutiones scholasticae Societatis Iesu [...] Tom. I (1541–1599)*, Monumenta Germaniae paedagogica 2 (Berlin: A. Hofmann, 1887), 29.

a brünni, a sellyei vagy akár a kolozsvári kollégiumban is.³⁷ Van azonban egy érdekes adat, amely szerint Alfonso Carrillo, a sellyei kollégium újjászervezésével megbízott rektora 1600-ban Augsburgból és Velencéből vásárlás útján könyveket szerzett be, mert – ahogy írta – már nehezen bírta a könyvek hiányát.³⁸ A hivatalos *Vulgata* nyolcadrét méretű, a római kiadásoknál minden bizonnyal olcsóbb Plantin-kiadása a vásárlást megelőző évben jelent meg a könyvpiacra.³⁹ Feltűnő, hogy a fent idézett 1632-es katalógus szerint éppen ebből a kiadásból a nagyszombati kollégium több példányt is birtokolt. Minthogy a sellyei kollégium pusztulása után a megmentett könyvek Nagyszombatba kerültek, majd később az ott megnyitott kollégium könyvtári állományának alapját képezték,⁴⁰ valószínű, hogy a katalógusban regisztrált 1599-es kiadású *Plantin-Bibliák* eredetileg a sellyei kollégium Carrillo-féle vásárlásából származtak. Káldi közvetlenül a kolozsvári misszió előtt Sellyén tartózkodott (1604),⁴¹ és elképzelhető, hogy az utazáshoz magához vette az egyik *Plantin-Bibliát*, amely praktikus mérete miatt az úti körülményeknek kiválóan megfelelt:⁴² ami azonban ennél is lényegesebb, hogy már a hivatalos római szöveget tartalmazta, azaz alkalmas (autentikus) forrászövege lehetett a következő évben megkezdett fordításának.

A Káldi-kézirat és a Vulgata-kiadások

A szórványos történeti adatok mellett közvetlen bizonyíték is alátámasztja a feltételezést, hogy a fordítás a *Vulgata Sixto-Clementina* szövegéből készült. A kézirat ugyanis olyan kiegészítéseket tartalmaz, amelyek az 1593-as (második) kiadástól kötelező részévé váltak a hivatalos *Vulgata*-kiadásoknak. Ezek a következők: a bibliai keresztthivatkozások feltüntetése a margón és az *Index Biblicus* című név- és tárgymutató csatolva a függelékben.⁴³ A mutató, illetve a keresztthivatkozások kéziratban elfoglalt helyzete azt bizonyítja,

37 Káldi állomáshelyei a fordítás megkezdéséig: római noviciátus és kollégium (1598–1602), brünni novicius ház (1602–1603), sellyei kollégium (1603–1604), kolozsvári kollégium (1604–1605), gyulafehérvári kollégium (1605). Lásd: BAKÓ Dorottya, „Káldi György élete és művei”, *Magyar Könyvszemle* 103 (1987): 73–87, 77–78; Ladislaus LUKÁCS, szerk., *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I. 2. (1601–1640)*, Monumenta historica Societatis Iesu 125 (Roma, 1982), 32, 41, 55. A továbbiakban: CAT. II.

38 Alfonso CARRILLO vágsellyei rektor levele Claudio ACQUAVIVA jezsuita rendfőnökhöz, Vágsellye, 1600. július 13.: Adattár 17/2, 17, 27. jegyzet; MAH IV, 481.

39 Ebben az időben a jezsuiták folyamatosan anyagi gondokkal küzdöttek Magyarországon.

40 A vágsellyei kollégiumot 1605-ben felégették a hajdúk, a nagyszombati kollégiumot 1615-ben sikerült újra megnyitni: Adattár 17/2, 18–19.

41 Káldi rendi megbízatása 1604-ben Sellyén: iskolai prefektus és hitszónok mintegy három hónapig, lásd: CAT. II, 41.

42 A kézirat autográf bejegyzéseiből tudható, hogy Káldi útközben, menekülésük idején is fordított: HOLOVICs, „Ki fordította...?”, 230.

43 Az *Index Biblicus* szerzője Joannes Harlemius holland jezsuita. A mutató kiadástörténetét és kapcsolatát a Vizsolyban kiadott (1593) hasonló mutatóval Vásárhelyi Judit tisztázta, lásd: P. VÁSÁRHELYI Judit, „Mantskovit Bálint: *Index Biblicus*, Vizsoly, 1593” (kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz), in MANTS-KOVIT Bálint, *Index biblicus: Azaz az egész Szentírás könyveinek kencsére vezérlő, mutató és indító lajstroma*, melléklet, 4–8 (Sárospatak: Hernád Kiadó–Tiszáninneni Református Egyházkerület, 2016).

hogy azok egyidejűek a lefordított szakaszokkal, nem egy későbbi átjavításkor illesztették a szöveghez.⁴⁴ Mindezek alapján biztosan állítható, hogy Káldi a forrásszöveget egy 1593 és 1605 között megjelent *Vulgata Sixto-Clementina* kiadásból vette. De melyikből?

A megállapított időszakban a hivatalos *Vulgatának* két római, három antwerpeni és egy velencei kiadása jelent meg:

<i>kiadó</i>	<i>év</i>	<i>hely</i>	<i>formátum</i>	<i>rövidítés</i>
Typographia Vaticana	1593	Róma	4°	T-1593
Typographia Vaticana	1598	Róma	4°	T-1598
Officina Plantiniana	1599	Antwerpen	8°	P-1599
Officina Plantiniana	1603	Antwerpen	2°	P-1603
Apud Damianum Zenarum	1603	Velence	2°	Z-1603
Officina Plantiniana	1605	Antwerpen	4°	P-1605

1597-ben az antwerpeni Officina Plantiniana tízéves privilégiumot kapott a Szentszék-től a *Vulgata* kiadására az Alpoktól északra eső területeken. Az engedély előírja, hogy minden új kiadásnak a legapróbb részletekig követnie kell mind szövegében, mind tipográfiai megjelenésében a hivatalos római kiadást (Typographia Vaticana).⁴⁵

Néhány szövegrészen összehasonlítást végeztem, és kiderült, hogy a kiadások – bár jelentéktelen mértékben – különböznek. Feltűnt például, hogy az *Énekek éneke* első fejezetében az „Introduxit me...” kezdetű mondat a Plantin-kiadásokban (P-1599, P-1603, P-1605) az 1,3, a harmadik római kiadásban (T-1598) viszont az 1,4 versszámhoz tartozik, ezért az utóbbi számozása a továbbiakban eggyel előbbre tart, és a fejezetnek 16 helyett 17 verse van. A kiadások eltéréseire van magyarázat. Az antwerpeni Plantin kiadó a privilégium megszerzése után – 1598 áprilisában – egy kötelezően követendő mintapéldányt kapott Rómából. Minthogy a készülő harmadik revideált kiadásból (T-1598) még nem állt rendelkezésre kinyomtatott példány, egy olyan második kiadású (T-1593) példányt küldtek Antwerpenbe, aminek a szövegébe, illetve margójára kézírással bejegyezték a szükséges javításokat.⁴⁶ Az *Énekek éneke* első fejezetének korrigált versszámait ezek szerint vagy elfelejtették feltüntetni, vagy csak később javították. A mintapéldány eltérő számozása azután átkerült a Plantin-kiadásokba, onnan pedig – amint az alábbiakból kiderül – Káldi kéziratába. A kiadások felfedezett különbözősége adta az ötletet, hogy az eltérő pontokon összevessem a kéziratot az összes forrásként szóba jöhető – 1593 és 1605 között kiadott – hivatalos *Vulgata*-kiadással.

44 A margóra írt javítások kényszerűen „kikerülnek” a már ott levő keresztthivatkozásokat.

45 CLEMENS PP. VIII, „Dilecto filio Ioanni Moreto Typographo Antverpiensi, Roma, 1597”, in *Biblia sacra...* (1599), 7–8.

46 Dirk IMHOF, *Jan Moretus and the Continuation of the Plantin Press: A Bibliography of the Works Published and Printed by Jan Moretus I in Antwerp (1589-1610)*, 2 kötet. (Leiden: Brill-Hes & De Graaf, 2014), 1:91. A mintapéldány őrzési helye: Plantin-Moretus Múzeum, Antwerpen, az R 28.5 jelzeten. Ezúton is köszönöm a Plantin-Moretus Múzeum munkatársainak a rendelkezésemre bocsátott digitális másolatokat.

Az összevetés eredményei⁴⁷

Az alábbi táblázatban Káldi György kéziratának a forrásként szóba jöhető *Vulgata*-kiadásokkal való egyezései láthatók. A vizsgálat a nyomdai kéziratföredékekkel párhuzamos szentírási helyeken (lásd fent) azokat a pontokat ellenőrizte, ahol a római 1598-as *Typographia Vaticana* és az antwerpeni 1599-es *Plantin*-kiadás eltérő. A százalékok és arányszámok az egyezések előfordulásának arányát mutatják meg az egyes kiadásokban az összes előfordulásukhoz képest.

<i>Vulgata</i> -kiadások ⁴⁸	T-1593	T-1598	P-1599	P-1603	P-1605	Z-1603
központozás egyezése (pont/vessző/kettőspont kitétele, hiánya, felcserélése)	29% (7/24)	13% (3/24)	88% (21/24)	71% (17/24)	58% (14/24)	38% (9/24)
helyesírás egyezése (kis- vagy nagybetű a mondat vagy tagmondat kezdetén, nevek írásmódja)	20% (2/10)	0% (0/10)	100% (10/10)	50% (5/10)	40% (4/10)	20% (2/10)
kereszthivatkozás egyezése	100% (1/1)	0% (0/1)	100% (1/1)	100% (1/1)	100% (1/1)	100% (1/1)
elírás/félreolvasás egyezése	0% (0/7)	0% (0/7)	100% (7/7)	0% (0/7)	0% (0/7)	0% (0/7)
versszámozás egyezése	6% (1/17)	0% (0/17)	94% (16/17)	88% (15/17)	88% (15/17)	0% (0/17)
összes egyezés	19% (11/59)	5% (3/59)	93% (55/59)	64% (38/59)	58% (34/59)	20% (12/59)
kizárólagos egyezés	0% (0/18)	0% (0/18)	100% (18/18)	0% (0/18)	0% (0/18)	0% (0/18)

Az adatok egyértelműek. Különösen sokatmondó és döntő jelentőségű, hogy az összes elírásból, illetve félreolvasásból származó, valamint minden kizárólagos egyezés a *Plantin* első kiadásánál (P-1599) jelentkezik.⁴⁹

Konklúzió

A fordítás forrásszövegének meghatározását az előkerült kéziratföredékek készülő feldolgozása tette szükségessé. Bár egyértelmű volt, hogy a fordítás csakis a *Vulgatából*

⁴⁷ Az összevetés jegyzetei: Koós Balázs, „A Káldi-Biblia szövegének története (1–10.)” (kézirat).

⁴⁸ A rövidítések feloldását lásd fent.

⁴⁹ A vizsgálat – amint a kimutatásból látható – csekély számú, jobbára sajtóhiba jellegű eltéréseket regisztrált.

készülhetett, ám az, hogy milyen *Vulgata*-kiadás állt Káldi rendelkezésére a kézirat elkészítésének idején, nem magától értetődő. Noha a hivatalosan is autentikusnak nyilvánított szöveg erre az időre már megszületett Rómában, az csak lassan és ellentmondásos kiadások után rögzült, és csak viszonylag rövid idővel Káldi fordításának megkezdése előtt kezdett általánosan elterjedni. Minthogy Káldi eredetileg nem felkérésre készítette a fordítását, és nem is gondolt a kinyomtatására,⁵⁰ elvileg aggály nélkül használhatta az egyházban szokásosan bevett és számára elérhető *Vulgata*-kiadások valamelyikét. Káldi római éveinek valószínűsíthető tapasztalatai azonban már előrevetítik az eredményt, amit végül is a kézirat szövegéből sikerült kellő bizonyossággal kimutatni.

A szövegegyezések vizsgálata a történeti és életrajzi adatokból levont következtetéseket megerősíti, és bizonyítja, hogy Káldi György 1605–1607-ben készített kéziratos szentírásfordításának forrása az úgynevezett *Vulgata Sixto-Clementina* első Plantin-kiadása (Antwerpen, 1599) volt.

A *Káldi-Biblia* szövegtörténeti korpuszai ezek után a következők:

Forrásszöveg (<i>Biblia sacra vulgatae editionis, Sixti Quinti pont. max. ivssv recognita atque edita, Antverpiae, ex Officina Plantiniana, apud Ioannem Moretum, 1599.</i>)	1599
Káldi György kéziratának első változata (ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattár)	1605–1607
Káldi György kéziratának átjavított változata	
Nyomdai kézirat első változata (<i>Váci töredék</i> – Váci Egyházmegyei Könyvtár) (<i>Esztergomi töredék</i> – Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtára)	
Nyomdai kézirat átjavított változata	
A <i>Káldi-Biblia</i> első kiadása (<i>Szent Biblia, Az egész keresztyénségben bé-vött régi deák bötüből magyarra fordította a' Jésus-alatt Vitézkedő Társaság-béli Nagy-Szombati Káldi György pap. Nyomtatta Béchben A' Kolóniai Udvarban, Formika Máte, M. DC. XXVI. Esztendőben.</i>)	1626

Kitekintés

A magyar irodalom- és nyelvtörténet kutatóinak régi ambíciója, hogy feltárja a középkori és kora újkori – *Bibliából* fordított – szövegek irodalomtörténeti, nyelvészeti, genetikai összefüggéseit. Az eredetileg Tarnai Andortól származó elmélet szerint a középkor folyamán különböző időben és térben keletkezett szövegek nagyfokú hasonlósága, de nem teljes azonossága olyan egységes szöveghagyomány meglétét feltétele-

50 KÁLDI, *Oktató intés*, 7; ZVARA, „Az keresztyén olvasóknak...”, 222.

zi, amely a középkori vallásgyakorlat szóbeliségében létezett. Ennek leírt, ám némileg eltérő (talán helyi változatokat is felmutató) változatai lennének a kódexek bibliafordításaiban fennmaradt és azonos vagy szinte azonos nyelvi formulákat őrző szövegek.⁵¹ Heltai János perikópakutatásaiban kimutatta, hogy ez a szöveggyakorlat változatokban tovább élt a 16. századi, Bibliából fordított szövegekben egészen a 17. század elejéig, amikor a *Vizsolyi Biblia* és a *Káldi-Biblia* kiadásaiban mintegy kanonizálódva rögzült.⁵² Heltai ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy az elméletek igazolásához, pontosításához egzakt összehasonlító vizsgálatok szükségesek, ezért olyan számítógépes adatbázis létrehozására tett javaslatot, amely lehetőség szerint a teljes középkori és kora újkori bibliai korpust tartalmazza.⁵³ Az adatbázisba természetesen csak pontosan azonosított és átírt, azaz összehasonlításra alkalmas szövegek kerülhetnek.⁵⁴

A tárgyalt fordítások közül különösen érdekesek lehetnek azok, amelyeknek rendelkezésre áll a kézírata, és ismert a pontos forrásszövege: vizsgálatuk során ugyanis a kutatás azonosítani tudja a fordítás szövegének fejlődését, az átjavítások stilisztikai és helyesírási szempontjait, megállapítható a forrásszöveghez való igazodás, az attól való eltérés, valamint feltárulhatnak genetikai összefüggések, cenzorális beavatkozások és így tovább.

A *Káldi-Bibliának* immár azonosított a latin forrásszövege (1057 oldal), hiánytalanul rendelkezésre áll a kézírata (1186 oldal), annak átjavított változata (1186 oldal), a nyomdai kézirat egy új szövegváltozatot tartalmazó töredéke (kb. 45-50 oldal), valamint annak ismét átjavított változata (kb. 45-50 oldal).⁵⁵ A korpuszok átírása folyamatban van.

51 Bővebben: TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 244–251; Lásd még: LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei* (Budapest: Balassi Kiadó, 2016), 189–227; BARTÓK Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A „Pray-kódex”-től az „Érdy-kódex”-ig, Műhelytanulmányok 7* (Budapest: Argumentum Kiadó–ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2021), 90–97.

52 HELTAI János, „A perikópák 16. századi szöveggyakorlatának filológiai vizsgálata”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 199–237 (Miskolc: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012), 208. Lásd még Kőrösi Ferenc hasonló kutatását: KŐRÖSI Ferenc, „A 15–17. századi magyar nyelvű Biblia-fordítások formularendszere: A kora-újkori Biblia-fordítók fordítási gyakorlatának módszertani megfigyelése”, in *Kulturális transzferek, irodalmi diskurzusok*, szerk. KŐRÖSI Ferenc és LUDMÁN Katalin, 63–74 (Miskolc: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2022), 73–74.

53 HELTAI János, „A perikópakutatás lehetséges kontextusai és módszere”, *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 17, 1. sz. (2012): 45–50, 47.

54 Nagy mennyiségű szövegek átírásához ma már egyre jobb teljesítményre képes, mesterséges intelligenciát is alkalmazó automatikus szövegfelismerő szoftverek állnak rendelkezésre, lásd erről a *DigiPhil (A magyar irodalomtudomány filológiai portálja)* honlapját, különösen a portál bemutatkozását: <https://digiphil.hu/bemutakozas/> (hozzáférés: 2023.08.10.).

55 A *Vizsolyi Bibliának* hasonló fordítási fázisokat tartalmazó kézíratos előzményei kerültek elő: 1982-ben kétdlapnyi nyomdai kézírattöredéke vált ismertté, 2006-ban pedig sikerült azonosítani egyik latin forrását, benne a fordítás magyar nyelvű kézíratos előzményével. A nyomdai kézírattöredékek terjedelme 4 oldal, a forrásszöveg margójára írt kézíratos fordítás *Sámuel első könyvéből* 451 verset tartalmaz. Lásd: SZABÓ András, „A *Vizsolyi Biblia* nyomdai kéziratának töredéke”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 523–527; IMRE Mihály, *A Vizsolyi Biblia egyik forrása, Petrus Martyr* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2006).